

ՎԱՆԱ ԼՃԻ ԱՎԱՋԱՆԻՆ ԱՌՆՉՎՈՂ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ (ԱՌԱՍՊԵԼԱԿԱՆ ՍՅՈՒԺԵՆԵՐԻ
ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՈՒ ՏԻՊԱԲԱԺԱՆՄԱՆ
ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՓՈՐՁ)¹

ՀԱՍՄԻԿ ՀՄԱՅԱԿՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ առասպել, Վան, ծես, Վանա լճի ավազան,
վիշապամարտ, արևային առասպել, Հայոց ծոր, դիցարան,
վախճանաբանական:

Հայտնի է, որ աշխարհագրական միջավայրը, բնակլիմայական պայմանները շատ բանով պայմանավորում են տվյալ տարածաշրջանի բնակչության մշակույթի բնույթը և առասպելաբանական պատկերացումները: Ինչպես նշում է Ի. Վայնբերգը. «Իհարկե, բնությունը, բնակլիմայական-աշխարհագրական միջավայրը ոչ ամբողջապես է պայմանավորում մշակույթի մակարդակը և բնույթը, սակայն, անկասկած, ազդեցություն է գործում նրա ձևավորման վրա՝ դառնալով վերջինիս զարգացման նախադրյալը: Այդ ազդեցությունը հիմնականում դրսևորվում է տեղական մշակույթի առանձնահատկություններում»²: Այս առումով հատկանշական է Գ. Սրվանձոյանցի հետևյալ ձևակերպումը. «Վանա ժողովրդական կենցաղը և իրենց շուրջ եղած բնության տեսարանը ազդած է իրենց լինել ճարտարամիտ և բանաստեղծ: Տեղ մը՝ որ ջրեն առավել գինի կա, խոտեն առավել՝ ծառ և միրգ. ամպերն անգամ վարդ ու ծաղիկ են. հողն անդադար թռչունք գույնզգույն և ձայն ի ձայն կը ճխան, կը ճախրեն. ծով ու ձուկ ունին, բարձր բերդ և շեն քաղաք, ծաղ-

¹ Հոդվածը հրատարակվում է ՀՀ ԳՊԿ թեմատիկ ֆինանսավորման 18T-6A139 գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Вайнберг 1986, 22.

կավետ լերինք, շուշանավետ հովիտք, որսականով և որսով լիք. ջրհեղեղի դարեն հիշատակներ և գրույցներ ունին իրենց մեջ. աշխարհի փորձեր և մարդկային զանազան հնարքներ տեսած անցուցած, ինչե՞ր չեն կրնար ստեղծել երևակայությամբ կամ պատմել ավանդությամբ ու ավելորդությամբ, որոնց մեջ արդեն միշտ նոր և սովորական է սնոտիապաշտություն և ոգիներու երևույթն ու գործողություն մարդոց հետ. հրեղեն մարդոց, ձիոց և ամեն էակաց ու անմահական վայելչությանց գաղափարն այնքան հասարակ է նրանց խոսակցության մեջ, ինչպես հացի և ջրի գաղափարն»³:

Եվ տրամաբանորեն շարունակելով Սրվաձոյանցի միտքը՝ նշենք այն հայտնի իրողությունը, որ Վանա լճի ավազանի հետ են կապվում բազմաթիվ ավանդազրույցներ, առասպելներ, հավատալիքներ, ծեսեր, որոնց մեծ մասը հավանաբար սկզբնավորվել է դեռ խեթական, ուրարտական, վաղնջահայկական ժամանակներում և շատ դեպքերում գոյատևել մինչև քսաներորդ դարը: Հարկ է նշել, որ, ըստ Ա. Բոբոխյանի, Վանա լճի ավազանը ընդհանրապես շատ կարևոր քաղաքակրթական դերակատարում է ունեցել Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն մշակույթների ձևավորման գործընթացում⁴: Բազմաթիվ ուսումնասիրողներ, այդ թվում և մենք, բազմիցս և տարբեր տեսանկյուններից անդրադարձել են Վանա լճին առնչվող բանահյուսական ժառանգությանը, սակայն, կարծում ենք, այդ առասպելաբանական նյութերը կարիք ունեն համակարգման՝ ըստ առասպելաբանական սյուժեների, որի արդյունքում առավել ամբողջական պատկերացում կարող ենք կազմել Վանա լճի ավազանի բնակիչների առասպելաբանական մտածողության, աշխարհընկալման մասին: Մեր նպատակն է թե՛ սե-

³ Սրվաձոյանց 1978, 1, 170:

⁴ Բոբոխյան 2013, 25-47:

պագրական ժամանակաշրջանից հասած, թե՛ հայկական աղբյուրներում պահպանված, թե՛ տարբեր ուսումնասիրողների կողմից դիտարկված նյութերի մեկտեղման արդյունքում ընդհանրական և նախնական ձևով տիպաբաժանել ու դասակարգել այն հիմնական առասպելական սյուժեները, որոնք մեծ մասամբ վերաբերում են Վանա լճին, Վան քաղաքին և Վասպուրական նահանգին: Նյութի համակարգման արդյունքում, ըստ նախնական ուսումնասիրության, կարելի է ասել, որ հիմնական առասպելական սյուժեները հետևյալն են.

1. Աշխարհի տեսքի, կառուցվածքի և բնատեսքի առասպելներ (Զագրոշի և Տավրոսի մարտը, Վանա լճի առաջացումը):

2. Ազգաձագմանն առնչվող կամ անվանադիր նախնիներին առնչվող առասպելներ (Հայոց ձոր գավառի և Հայկաշենի անվանումների առաջացումը հայոց նախնի Հայկի անունից):

3. Արևային առասպելներ (Վանա լիճը՝ արևի ննջարան, Վանը Արևի աստծո, աստվածուհու հնագույն պաշտամունքավայր և այլն):

4. Վիշապի և Վիշապամարտի առասպելներ (Վանա լճում բնակվող վիշապների, նրանց մոխրացմանն առնչվող առասպելներ):

5. Մեռնող-հառնողին և սիրո ու պտղաբերության դիցուհուն նվիրված առասպելներ (Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ, ինչպես նաև Արտամետին առնչվող այլ դիցուհիներին նվիրված սյուժեներ):

6. Կատարածաբանական առասպելներ (Վանա ժայռը որպես Մհերի փակվելու վայր և նրան առնչվող վախճանաբանական պատկերացումները):

Այժմ, առավել մանրամասն անդրադառնանք վերոնշյալ թեմաներին: Առաջինում մենք ընդգրկել ենք աշխարհի տեսքին, կառուցվածքին և բնատեսքին վերաբերող առասպելները, որոնցում մասնավորեպես կարելի է ընդգրկել Զագրոշի և Տավրոսի մենամարտի արդյունքում Վանա լճի առաջացման առասպելը: Այն կարելի է համարել բնատեսքի առասպել, որը հետևյալն է. «Այս լեռները առաջ եղջյուրներով վիշապներ են եղել: Զագրոշն ուզում է ուտել Տավրոսին և կռվի է ելնում նրա դեմ: Կռիվը տեղի է ունենում Հաքյարի մեջ, Արգեսոսի և Զուտիի կողմերում: Տավրոսը թեև տարածությամբ փոքր էր, բայց ավելի ուժեղ լինելով, այնպես է հարվածում Զագրոշի ճակատին, որ նրա եղջյուրները պոկվում են: Մի եղջյուրը թռչում, ընկնում է Արգեսոսից հեռու և ցցվում է գետնի մեջ, որ մինչև այսօր Մասիուս է կոչվում, իսկ մյուս եղջյուրը թռչում և խրվում է Արարատի կողը, որ մինչև այսօր Մասիս է կոչվում: Զագրոշը շճմած՝ մեջքը դեմ է տալիս Տավրոսի Առնոս և Արտոս եղջյուրներին: Տավրոսը բարկացած՝ այնպես ուժեղ է խփում նրա մեջքին ու փորին, որ մի մեծ ձոր է բացում Կոթուտից սկսած մինչև Տիարտխութ: Այդ ձորը, իբրև վկա, մինչև օրս էլ մնում է, որով հոսում է Զաք գետը: Ասում են, թե այդ գետը Զագրոշի արյունն է, որը թեև վշշում է, բայց անուշ ու անմահական ջուր է: Նրա հարվածից նոր լեռներ են բարձրանում, նա բաժանում է իրարից ջրերը, և Զագրոշի փորոտիքի աղի ջրերի մի մասը գնում է Վան ու կազմում Վանա ծովը: Այդ օրվանից սկսած, Զագրոշը իր գլուխն առած քաշվում է մի կողմ: Նրա մարմնի մի ծայրը հասնում է Արարատ, իսկ գլուխը՝ Շիրազ ու Հնդստան»⁵:

Այս ավանդազրույցում արտացոլված է այդ տարածաշրջանի բնատեսքի՝ լեռների, գետերի ու լճի՝ Վանա լճի, Զաք

⁵ Ղանալանյան 1969, 23-24:

գետի, Մասիսի և Մասիուսի առաջացման առասպելաբանական պատկերացումները:

Կետ 2-ում ընդգրկված են ազգաձագմանն ու անվանադիր նախնուն առնչվող առասպելները: Այս առումով բավականին նյութ է պահպանված: Առասպելներից մեկը պատմում է Վասպուրականում գտնվող Հայկաշեն բնակավայրի առաջացման մասին, որ կապվում է հայոց նախնի Հայկի հետ, ով ըմբոստանալով Բելի դեմ, իր տոհմով գալիս է հյուսիսում գտնվող Արարադի երկիրը, որտեղ բնակություն են հաստատում նրա որդիները, և ի թիվս այլ բնակավայրերի, շինում է մի գյուղ, որ իր անունով կոչվում է Հայկաշեն⁶: Հայկի հետ է կապվում նաև Հայկավանքի առաջացումը, որտեղ Բելի դեմ կռիվ գնալուց առաջ, Հայկը թողել է իր ծանր ու մեծ իրերը և այնպես մեկնել մարտի դաշտ, իսկ գյուղն իր անունով կոչվել է Հայկավանք⁷: Նմանատիպ մի ավանդազրույց էլ պահպանվել է Վանի Հայկավանք եկեղեցու հետ կապված, որտեղ օթևանել է Հայկ նահապետը, և եկեղեցին կոչվել է իր անունով⁸: Սրվաձոյանցը ևս նշում է, որ Վանի թաղերից մեկը Հայկավանք է կոչվում որպես Հայկի իջևանած վայր, նշում է նաև Հայոց ծորի մասին, որտեղ տեղի է ունեցել Հայկի և Բելի պատերազմը, և ավելացնում. «Այն տեղն է Տըրշող գետը, ուր Հայկի լայնալիճ նետով բացված հսկա Բելի զրահապատ կողի պատուհանեն շողը կտեսնվեր. այնտեղ է Հայկ և Աստվածաշեն անունով գեղերը: Աստվածաշինու առջև կա մի հնաշեն բերդաձև մի բլուր, հավանաբար Հայկի դաստակերտ ամրոցն է»⁹:

Կետ 3-ում դիտարկել ենք արևային առասպելները: Նշենք, որ Վանա լճի ավազանը, որպես Արևի հնագույն

⁶ Նույն տեղում, 191-192:

⁷ Նույն տեղում, 192:

⁸ Նույն տեղում, 245:

⁹ Սրվաձոյանց 1969, 1, 78-79:

պաշտամունքավայր, քննարկվել է բազմիցս տարբեր գիտնականների, այդ թվում և մեր կողմից¹⁰: Ի մի բերելով այդ նյութերը՝ կարելի է նշել, որ Արևի պաշտամունքի հնագույն օրրան է Վանա լճի ավազանը, և այդ մասին վկայող վաղագույն հավատալիքները, հավանական է, կապվում են խեթական աշխարհի հետ: Խեթական միջին թագավորության շրջանից պահպանված աղբյուրները ներկայացնում են Արևին նվիրված հիմներ¹¹, Օվկիանոսի կողմից Արևի առևանգման¹², Արևի և Օվկիանոսի մասին առասպելներ¹³, որոնցում առկա են ծովից-օվկիանոսից բարձրացող և նրա մեջ սուզվող արևի մասին պատկերացումներ, որոնք, կարող են վերաբերվել հենց Վանա լճին¹⁴: Եվ այս խեթական առասպելներում արտացոլված պատկերացումները ուղղակի նույնական են հայկական ավանդապատումներում Վանա լճի, որպես արևի ննջարան ընկալումների հետ: Մասնավորապես հետևյալ խեթական առասպելը, որտեղ պատմվում է, թե ինչպես է arunan¹⁵ մեծ լիճը կամ ծովը, որը, ինչպես նշեցինք, ի թիվս այլոց, կարող է լինել հենց Վանա լիճը, հյուրընկալում արևին՝ նրա համար պատրաստելով գահ, փղոսկրյա սեղան, իսկ արևը երկնականարով ճանապարհ է ընկնում aruna-յի մոտ և իջնում ներքև հանգստանալու¹⁶, իր ուղղակի զուգահեռն ունի հայկական պատկերացումների հետ: Այստեղ նշենք միայն Սրվանձոյանցի բերած հետևյալ

¹⁰ Հմայակյան Ս. 1990, 46; Պետրոսյան 2010, 66: Հմայակյան Հ. 2008, 93-98: Հմայակյան Հ. 2012, 54-57:

¹¹ Тагача 2009, 108.

¹² Иванов 1977, 54-55.

¹³ Иванов 1977, 154.

¹⁴ Гамкрелидзе, Иванов 1984, II, 896.

¹⁵ Aruna բառով խեթերենում նշվում են մեծ լճերը կամ ծովերը, ըստ որոշ տեսակետների՝ Միջերկրական, Սև կամ Կասպից ծովերը. տե՛ս, օրինակ՝ HED, Vol. 1, Vol. 2, p. 181-182, իսկ tarmanas arunaš արտահայտությունը վերաբերում է հավանաբար հենց Վանա լճին, տե՛ս Tischler 2001: 25.

¹⁶ Иванов 1977, 154.

ավանդագրույցը: «Վարագա լեռը, որո գագաթին վրա ելլողը կը տեսնա եղեր, թե ինչպես արևը վերջալուսին կը մտնե ծովը, կը լողնա, մաքրվելու և հանգչելու ըրած ուղևորությունն: Թե՛ այն ժամուն հարևանուտս երևցած շառագույն, մոխրագույն և ձյունագույն ծալ ծալ ամպերը արևուն անկողնոքողը և վարագույրներ են: Թե՛ անոր անկողինը ծովուն տակը ձգված է փրփուրի վրա»¹⁷: Հայտնի է, որ ուրարտական ժամանակներում մայրաքաղաք Վան-Տուշպան հանդիսանում էր Արևի աստված Շիվինիի և նրա կնոջ Տուշպուեայի պաշտամունքավայր, ինչը մանրամասնորեն քննարկվել է մասնագիտական գրականության մեջ¹⁸: Այս առումով մենք կհավելեինք պարզապես, որ Վանա լճի ավազանի Արճակ լճի հետ է կապվում մի ավանդագրույց, ըստ որի Արճակի ջրերում են ապրում մի հրեղեն տղամարդ, մի հրեղեն կին և մի հրեղեն ձի¹⁹: Սա Արևային աստվածային զույգի և նրանց խորհրդանիշը համարվող հրեղեն ձիու պաշտամունքի մասին եղած պատկերացումների ակնհայտ արձագանք է: Հայտնի է, որ հնդեվրոպական առասպելաբանություններում արեգակը պատկերացվում էր ձիեր լծած կառքով: Հայերին ևս բնորոշ է արևի աստծո և ձիերի կապը: Քսենոփոնը վկայում է, որ հայերը արևին կամ արևի աստծուն ձիեր էին զոհաբերում:²⁰ Ի դեպ, ուրարտական Շիվինի աստծո խորհրդանիշներն էին արևի թևավոր սկավառակը, կեռխաչն ու ձին²¹: Մենք չենք անդրադառնա այլ առասպելների և զրույցների, որոնք վկայում են Վանա լճում արևի պաշտամունքի տարածվածության մասին, պարզապես կուզենայինք մատնանշել, որ այս հավատալիքների արձագանքները հասել են

¹⁷ Սրվանձոյանց 1978, 1, 76:

¹⁸ Հմակայկան Ս. 1990, 44-46:

¹⁹ Ղանալանյան 1969, 83:

²⁰ Անաբասիս, 11: Տե՛ս նաև էջ 261-261, տողատակ 25, 26:

²¹ Հմայակյան Ս. 1990, 45:

անգամ մինչև 20-րդ դար և դրսևորվել վանեցիների մի հարսանեկան սովորույթի մեջ, երբ հարսանիքի հաջորդ օրն՝ արևածագին նորապսակներին բարձրացրել են տան տանիքին՝ դեմքով դեպի արևը շրջելով և արևին ուղղված ձոներգով՝

Էգ (այգ), բարև, ա՛յ էգ բարև,
Էգն արևուն տանք բարև,
Տա թագավորին շատ արև,
Վահե՛, Վահե՛:
Էգ, բարև, այ, էգ, բարև,
Էգն արևուն տանք բարև,
Տա թագուհուն շատ արև,
Վահե՛, Վահե՛:

արև են խնդրել թագավորի ու թագուհու՝ այսինքն, հարս ու փեսայի համար²²: Այն, որ այս սովորույթն իր արմատներով հանգում է հնագույն արևապաշտական մի ծեսի, մենք ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացրել ենք մեր զեկուցումներից մեկում²³, այստեղ պարզապես կնշենք, որ այն իր բացահայտ զուգահեռն ունի խեթական արևին նվիրված ծեսերի հետ. խեթական ծեսերում առկա էր պալատի կամ տաճարի տանիքից արևի աստծուն դիմելու սովորույթ, և նման ծես խեթերն իրականացնում էին բացառապես արևի աստծուն դիմելիս²⁴:

²² **Լալայան** 1911, 44: **Լեո** 1966, 1, 269: Այս առումով հետաքրքրական են նաև ընդհանրապես հայոց ավանդույթներում առկա Արևին նվիրված ծիսական երգ-հիմները՝ սահարիները, որոնք մանրամասն քննարկված են Հ. Պիկիցյանի և Լ. Երնջակյանի աշխատությունում, տե՛ս **Երնջակյան, Պիկիցյան** 1988:

²³ **Հմայակյան Հ.** 2008, 54-57:

²⁴ **KUB XXX**, 43, 11-14 (CTH 177-178); **Ардзинба** 1982, 65.

Հաջորդիվ քննարկել ենք Վիշապին և վիշապամարտին նվիրված առասպելները, որ համարվում են հնդեվրոպական հիմնական առասպել և մեծապես տարածված են նաև հայկական հավատալիքներում: Հայտնի է, որ Վանալիճը համարվում է նաև վիշապների բնակավայր, որոնց հրեշտակները շղթայակապ բարձրացնում են արևի մոտ, որը մոխրացնում է նրանց²⁵: Այս ավանդապատումներում արևի կողմից վիշապների մոխրացման առասպելը կարծես ուղղակիորեն ակնարկում է Վահագնին, որը հայոց դիցարանում բացի ամպրոպային հատկանիշներից, ինչպես նշում են ուսումնասիրողները, ուներ նաև արևային հատկանիշներ և հանդիսանում էր Վիշապամարտիկ: Եվ մենք այստեղ գործ ունենք արևային աստծո և վիշապի պայքարի արձագանքի հետ, որը հնդեվրոպական հիմնական առասպելական սյուժեներից է: Հետաքրքրական է, որ Վահագնի արևային հատկանիշներ ունենալու մասին վկայող հետևյալ տողերը՝ «նա հուր հեր ունէր, (ապա թէ) բոց ունէր մօրուս, և աչկունքն էին արեգակունք»²⁶, ըստ Վ. Իվանովի, իր ապշեցնող զուգահեռն ունի խեթական տեքստերում պահպանված արևի հիմներից մեկում արևի աստծո, հատկապես նրա լազուրե մորուքի նկարագրության հետ, և ուսումնասիրողը հարց է տալիս, թե արդյո՞ք սա խեթանախահայկական մշակութային և կրոնական փոխազդեցությունների արտացոլում է²⁷:

Հետաքրքրական է, որ և՛ Վանում²⁸, և՛ ընդհանրապես Հարբում²⁹ արևի խավարումը վերագրվում էր չար վիշապին, որն ուզում է կուլ տալ արեգակը, և խավարման ժա-

²⁵ Սրվանձտյանց 1978, 1, 68-70: Ղանալանյան 1969, 82-83:

²⁶ Խորենացի 1913, գլուխ ԼԱ:

²⁷ Иванов 1983, 40:

²⁸ Սրվանձտյանց 1978, 161:

²⁹ Լալայան 1911, 31:

մանակ մարդիկ հրացաններ էին արձակում ու ծնծղաներ զարկում վիշապներին փախցնելու համար: Հայտնի է, որ Արևը համարվել է նաև կյանքի, արդարության, վերածնության և առատության խորհրդանիշ, և այս ասպեկտներով բազմիցս քննարկվել է մասնագետների կողմից, մենք կհավելեինք մի գողտրիկ սովորույթ, որ տարածված է եղել Հարքի հայերի շրջանում, երբ ձմեռային արևադարձից հետո արևի շողն առաջին անգամ տան պատին է ընկել, տանեցիները յուզ ու այլուր են քսել պատի այդ մասին, որ եկող տարի յուզն ու հացը առատ լինեն³⁰:

Անդրադառնանք մեռնող-հարություն առնող աստվածությանը և սիրո ու պտղաբերության աստվածուհու պաշտամունքին առնչվող սյուժեներին: Սա ևս առասպելաբանական այն հիմնական սյուժեներից է, որ առկա է տարբեր ժողովուրդների առասպելներում և մեծապես վկայված է նաև Վանա լճի ավազանում՝ մատնանաշելով հնագույն, դեռևս հինարևելյան ակունքներ: Խոսքը, բնականաբար, Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ առասպելության մասին է: Այս հարցերը ևս բազմիցս քննարկվել են գիտության մեջ, մեր կողմից նույնպես: Հայտնի է, որ ըստ Պատմահոր վկայության Շամիրամն է ընտրել հողեր Վանա լճակի մոտ և կառուցել տվել քաղաքն իր դաստակերտներով, այգիներով ու ջրանցքներով, այստեղ է նաև տեղի ունեցել Շամիրամի մահը: Վանա լճի ավազանի հետ է կապվում Շամիրամին և Արային վերաբերող հետևյալ ավանդազրույցը. օրինակ՝ Վասպուրականի Լեզք գյուղում է Շամիրամը դնում Արայի դին, որպեսզի արալեզները վերակենդանացնեն նրան³¹: Շամիրամի և նրա վարսերի հետ է կապվում Վասպուրականի Արտամետ գյուղի մոտ գտնվող Ծամբար քարաժայռը, որի հետ կապված ավանդույթներն ու սովորույթները կեն-

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Ղանալանյան 1969, 23:

դանի էին Վանա կանանց ու աղջիկների շրջանում մինչև 20-րդ դարը. «Այսօր, երբ ուղևոր մը Վանի կողմեն Արտամետը մտնե, գյուղի սկզբնամասին մոտիկ, ճամբու եզերքին, փոսի մը մեջ տեղավորված մոտ 10 կանգուն բարձրությամբ և 20 կանգուն շրջագծով հսկա քարի մը կը հանդիպի: Ծամբարն է այդ, որը Շամիրամ թագուհին իր գլխու ծամերու մեջ դրավ և ձգեց Առնակի ետևեն, զայն սպաննելու նպատակով:

Արտամետցին այդ քարի մասին շատ հաճույքով կը պատմե հայտնի առասպելը:

Այդ քարի կողերուն վրա քանի մը շարք խիստ նուրբ և մազանման փորվածքներ կամ տեղերն են Շամիրամի մազերուն (ծամերուն):

Արտամետի հայ աղջիկներ կհավատան, որ Ծամբարը օժտված է Շամիրամի մազերու հմայիչ զորութենեն, որ այժմ աներևույթ կերպով կմնա իր մեջ: Կարճ մազեր ունեցող աղջիկները ջերմ հավատքով Ծամբարին կմոտենան և իրենց մազերը կփռեն անոր վրա, որպեսզի երկարի, և կամ՝ Շամիրամի առվեն (որը Ծամբարի մոտեն կանցնի) կուժ մը ջուր կբերեն ու մազերը քարին վրա փռելով կլվանան, որ երկարին, նուրբ ու դիմացկուն ըլլան, Շամիրամի պես շնորհք ունենան... Իսկ ծամաշատ աղջիկները ուխտի կուգան Ծամբարին, որ իրենց ծամերը ավելի երկարին ու դիմացկուն, գեղեցիկ ըլլան, Շամիրամի ծամերու հմայքն ունենան»³²: Այլ առասպելներ էլ են Շամիրամին կապում Վանի և նրա շրջակայքի հետ:

Հարկ է նշել, որ ինչպես ցույց են տալիս մեր ուսումնասիրությունները, Արտամետ ավանը և նրա շրջակայքը եղել են հնագույն մայր դիցուհու մի պաշտամունքավայր, որ տարբեր ժամանակներում առնչվել է Աստղիկի, նրա վիպա-

³² Դանաբանյան 1969, 431, ծան. 188:

կան ժառանգորդը հանդիսացող Վիպասանքի Սաթենիկի, Շամիրամի, ինչպես նաև հունա-փոքրասիական Արտեմիսի անվան ու կերպարի հետ, ինչն իր դրսևորումն է գտել նաև քրիստոնեական ժամանակներից պահպանված ավանդազրույցում: Եվ այս հարցերը մենք մանրամասն քննարկել ենք մեր երկու հոդվածներում՝ փորձ անելով վերականգնել մի արխայիկ առասպել, ըստ որի, այս տարածքներում տարածված է եղել մի հնագույն մայր դիցուհու պաշտամունք, որն առնչվել է պատանիների ինիցիացիային, մազերի զոհաբերման երևույթին, ջրի պաշտամունքին, ծիսական լոգանքին³³: Ի դեպ, Վանա լճի ավազանի գետակներն ու լճակները հայտնի են իրենց փերիներով և այնտեղ ապրող հրեղեն աղջիկներով, մասնավորապես Նազիկ և Խաչու լճակները, ըստ Սրվանձտյանցի, իրենց մեջ ունեն հրեղեն աղջիկ, հրեղեն ձիեր և գոմեշներ, որոնցից հղիանում են երբեմն գյուղերի մատակներն ու ծնում ճեփ-ճերմակ քուռակներ³⁴:

Թվարկված սյուժեներն ամփոփում են կատարածաբանական առասպելները, որոնք հայկական հավատալիքներում հիմնականում կապվում են Արտավազդի և Մհերի հետ: Հայտնի է, որ Վանա ժայռը համարվում է Մհերի բնակավայրը և կոչվում է Մհերի դուռ, որից ներս է մտել աշխարհի անարդարությունից խռոված Փոքր Մհերը՝ ըստ Սասնա ծռեր էպոսի և հայկական հավատալիքների: Մհերը հնագույն մեռնող-հարություն առնող աստծո մի կերպար է և քարայրում նրա փակվելը, ըստ ուսումնասիրողների, հին պատկերացմամբ դիտվել է իբրև ժամանակավոր մահ, իսկ նրա ժայռից դուրս գալը կապվել է հարության, վերջին դատաստանի, և արդարների հարության ու մեղավորների պատժման հետ³⁵: Հայտնի է, որ Մհերի դուռն առնչվել է

³³ Հմայակյան Հ. 2012, 88-101: Hmayakyan H. 2013-2014, 191-197.

³⁴ Սրվանձտյանց 1978, 394-395:

³⁵ Մհերի կապը վախճանաբանական պատկերացումների հետ քննարկել

ուրարտական դիցարանը գլխավորող Խալդի աստծո հետ, որի կերպարը սինկրետվել է Միթրայի և հայկական Միհրի հետ, ինչը բազմիցս քննարկվել է գիտության մեջ³⁶:

Հիմնականում այս սյուժեներն ենք առանձնացրել ներկա աշխատանքում, սակայն սա վերջնական չի կարելի համարել, ինչպես նշվեց, այս ուսումնասիրությունը Վանա լճի ավազանին առնչվող առասպելական սյուժեների տիպաբաժանման նախնական փորձ է և առավել մանրամասն ուսումնասիրության, գուցե ճշգրտումների կարիք է զգում, ինչի արդյունքում հնարավոր է բացահայտել այլ սյուժեներ ևս, սակայն վերոնշյալ դասակարգումն արդեն իսկ ցույց է տալիս, որ այս տարածաշրջանում լիովին ներկայացված են առասպելաբանության մեջ հիմնական համարվող կարևորագույն առասպելները, սյուժեները, որոնք պահպանվել և փոխանցվել են սերնդեսերունդ՝ հասնելով մինչև քսաներորդ դարի եղերական իրադարձությունները, և այդ ավանդույթների մի մասը վկայված է դեռևս խեթական, ուրարտական, վաղնջահայկական ժամանակաշրջանից, այստեղ առկա է նաև խուռի-սեմական ազդեցություն (մասնավորապես Շամիրամի կերպարի հետ կապված), որ մենք մանրամասնորեն քննարկել ենք մեր հոդվածներից մեկում³⁷, ինչը կարող է վկայել ոչ միայն այն մասին, որ Վանա լճի ավազանը դեռևս վաղնջական ժամանակներից եղել է հոգևոր մշակույթի հնագույն օրրան, այլ նաև վկայել տարաթնիկ մշակութային փոխազդեցությունների և ժառանգականության ու ավանդույթների անընդհատության մասին, ինչն առավել հեռուն գնացող եզրակացությունների հնարավորություն է ընձեռում:

է Ս. Հարությունյանը, տե՛ս **Հարությունյան 2000**, 452-482:

³⁶ **Дьяконов** 1983, 191-192; **Հմայակյան Ս.** 1990, 38; Տե՛ս նաև **Петросян** 2004:

³⁷ **Հմայակյան Հ.** 2011, 239-252:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Անաբասիս 1970, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան:

Բորոխյան Ա. 2013, Վասպուրականը Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզ-երկաթեդարյան մշակույթի զարգացումների համակարգում, Հայաստանի մայրաքաղաքները, գիրք I-Վան, Երևան, էջ 25-47:

Երնջակյան Լ., Պիկիցյան Հ. 1988, Հիմն Արևին, «Սահարին» հայ երաժշտական մշակույթում, Երևան:

Լալայան Ե. 1911, Վասպուրական, Թիֆլիս, էջ 44:

Լեո 1966, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան:

Հարությունյան Ս. 2000, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ:

Հմայակյան Հ. 2008, Արևապաշտությունը Վանա լճի ավազանում, Մերձավոր Արևելք, Երևան, էջ 93-98:

Հմայակյան Հ. 2012, Արևապաշտությանն առնչվող որոշ ընդհանրությունների շուրջ խեթական և հայկական հավատալիքներում, Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու ծննդյան 125-ամյակին: Զեկուցումների դրույթներ, Երևան, էջ 54-57:

Հմայակյան Հ. 2012, Հունական Արտեմիս և հայկական Աստղիկ դիցուհիների մի շարք ընդհանրությունների շուրջ, Մերձավոր Արևելք, Պատմություն, քաղաքակրթություն, մշակույթ, VIII, հոդվածների ժողովածու, Երևան, էջ 88-102:

Հմայակյան Հ. 2011, Խուռիական ⁴Ša(w)uš(k)a աստվածուհու անվան և կերպարի դրսևորումները հայկական առասպելական նյութերում, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (ՄՄԱԵԺ), հ. XVIII, Երևան, էջ 239-252:

Հմայակյան Ս. 1990, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990:

Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց 1913, աշխատութեամբ Մ. Աբեղյանի եւ Ս. Հարութիւնյանի, Տիֆլիս:

Ղանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում, Երևան:

Պետրոսյան Ա. 2010, Խեթերենի հետքերը Հայկական լեռնաշխարհի Արևելքում և Հարավ-արևելքում, Խալդյան զորությամբ..., Հոդվածների ժողովածու նվիրված Բորիս Պիոտրովսկու

100-ամյակին, Երևան, էջ 65-77:

Սրվանձույան Գ. 1978, Երկեր, հ. 1, Երևան:

Ардзинба В. 1982, Ритуалы и мифы Древней Анатолии, Москва.

Вайнберг И. 1986, Человек в культуре Древнего Ближнего Востока, Москва.

Дьяконов И.М. 1983, К вопросу о символе Халди, Древний Восток, IV, Ереван, ст. 190-194.

Гамкрелидзе Т., Иванов В. 1984, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, Тбилиси, т. II.

Иванов В. 1977, Луна, упавшая с неба, Древняя литература Малой Азии, Москва.

Иванов В. 1983, Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Вахагну, ИФЖ (ԴԲՀ), 4, с. 22-43.

Петросян А. 2004, Армянский Мхер, западный Митра и урартский Халди. Հայկական «Սասնա ծռեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը, Երևան:

Нмауакян Н. 2013-2014, The Goddesses of Artamet, Aramazd Armenian Journal of Near Eastern Studies, v. VIII, Issues 1-2, The Black and White, Studies of History, Archaeology, Mythology and Philology in honor of Armen Petrosyan in occasion of his 65th birthday, pp. 191-197.

HED, Hittite Etymological Dictionary by Jaan Puhvel 1984, Vol. 1, Word beginning with A; Vol. 2, Word beginning with E, Berlin, New York, Amsterdam.

Taracha P. 2009, Religions of Second Millennium Anatolia, Wiesbaden.

Tischler J. 2001, Hethitisches Handwörterbuch, Innsbruck.

Հասմիկ Հմայակյան - *պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտ, Հին Արևելքի բաժին,
ավագ գիտաշխատող,
hmayakyan@yahoo.com*

MAIN MYTHS RELATED TO THE LAKE VAN BASIN (PRELIMINARY ATTEMPT OF CLASSIFICATION AND TYPOLOGICAL DIFFERENTIATION OF MYTHOLOGICAL NARRATIVES)

Keywords: *Myth, Van, ritual, Lake Van basin, Dragon-Fight, Solar myth, Hayots Dzor, Pantheon, Eschatological.*

As known, geographical environment, climatic conditions stipulate any region's population's culture and mythological imagination to a significant extent.

A great deal of myths, legends, beliefs, most of which probably originated in Hittite, Urartian, Early Armenian periods mostly survived to the twentieth century. Many researchers, including us, have discussed this mythological heritage on different occasions and from various perspectives; however, we believe that it's necessary to make a systematization of the region's mythological material per mythological narratives which may contribute to more comprehensive understanding of the Lake Van basin's inhabitants' mythological thinking and world view.

The preliminary study leading to the systematization of the material shows that the following mythological narratives can be singled out:

1. Appearance of the world, its composition, myths related to the nature and landscape (Fight between Zagros and Taurus, emergence of the Lake Van).
2. Myths related to ethnogenesis or the toponyms derived from nation forefathers' names (Province of Hayots Dzor and Haykashen deriving from Hayk's forefather's name).
3. The solar myths (the Lake Van as the Sun's bedroom, the Lake Van as an ancient Sun god and goddess cult centers).
4. Dragon and Dragon-Fight myths (Dragons inhabit in the Lake Van, myths about their incineration).
5. Myths devoted to dying-resurrecting love and fertility goddess (Ara the Beautiful and Shamiram, as well as other myths related to settlement of Artamet).

6. Eschatological myths (the Mount Van as the place where Mher has been locked) and eschatological ideas related to him.

Not claiming that this systematization is final, nevertheless it shows that all the main mythological narratives found in mythology were passed from generation to generation of Armenians and survived until the Armenian Genocide. The above narratives bear Hurrian and Semitic influence, particularly related to the character of Semiramide (that we have discussed in one of our previous articles). This may serve as evidence that the Lake Van basin has not only been a cradle of spiritual culture from the times immemorial which saw multiethnic cultural inter-relations, but also hereditability of the ancient heritage and ongoing continuity of the traditions.

Hasmik Hmayakyan - *PhD, Institute of Oriental Studies,
Department of Ancient Orient, Senior Researcher,
hhmayakyan@yahoo.com*